

УДК 316.362:331.556 (477.87)

ПОРУШЕННЯ В СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ТРАНСКОРДОННИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Рюль Вікторія Олександрівна
м.Ужгород

В статті розкриваються проблеми соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів в соціологічному аспекті. В результаті проведеного соціологічного дослідження встановлено особливості соціалізації дітей трудових мігрантів Закарпатської області. Виявлений спектр життєвих труднощів дітей трудових мігрантів по різному впливає на їх соціалізацію і адаптацію в порівнянні з дітьми із звичайних (не дистантних) сімей.

Ключові слова: трудова міграція, соціалізація, дистант-на сім'я, соціальне сирітство, життєві труднощі

Трудова міграція населення України виступає одним із способів подолати глибоку і системну економічну кризу. Якщо наслідки економічної кризи помітні зараз лише для окремих верств суспільства (адміністрації різних рівнів, депутатів, журналістів, спецслужб і силових структур, експертів), то проблема трудової міграції присутня у повсякденному житті багатьох українських родини і безпосередньо впливає на суспільні процеси, що відбуваються в країні.

Міграційні процеси на Україні, сильно детерміновані змінами, що відбуваються в житті суспільства, є індикатором розвитку практично будь-якої з його сторін - політичної, етно-соціальної, економічної і т.д. Різні міграційні потоки мають свою специфіку і не можуть не впливати на ситуації як в еміграційних, так і в імміграційних країнах.

Згідно з неофіційними даними, мова йде про 6-7 млн. громадян України, які перебувають за кордоном і в більшості своїй належать до категорії трудових мігрантів. За даними офіційного перепису населення, в Україні налічується близько 48 млн. громадян, включаючи і тих, хто перебуває на заробітках за кордоном.[4] Про 6-7 млн. людей ніде у звітах про перепис не значиться, що вони фактично відсутні на території держави. За офіційними даними, майже половина населення України належить до категорії непрацевдатних (пенсіонери, інваліди, неповнолітні). Ці дані свідчать про вкрай критичний стан демографічної ситуації. [5]

Тут слід чітко відрізнити еміграцію, тобто виїзд окремої особи або цілої сім'ї на тривалий термін (в основному - на постійне проживання) за кордон, від трудової міграції (заробітчання), яка має періодичний або сезонний характер. Хоча обидва явища справляють відчутний соціально-економічний ефект (як

негативний, так і позитивний), все ж таки перший має більш негативні наслідки, а саме: депопуляція, «витік мізків», посилення політичної та соціальної нестабільності.

Мета запропонованої статті – визначити проблеми соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів України та окреслити основний вектор профілактики деформацій у їх розвитку в нових соціально-економічних умовах України, коли суспільство починає пожинати перші плоди цього явища - наслідки трудової міграції.

Основними завданнями виступають:

- операціоналізація понять «соціальне сирітство», «дистантна сім'я», «соціалізація»;
- визначення основних проблем в соціалізації дітей, батьки яких трудові мігранти (на прикладі Закарпатської області).
- представлення результатів дослідження "Життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів".

Соціальне сирітство, або проблема ще одного втраченого покоління. Це явище є і буде невід'ємним атрибутом трудової міграції. Кількість дітей, залишених на Україні з одним із батьків, з родичами, сусідами, налічує мільйони. Наслідком тривалого розриву сімейних зв'язків дуже часто стає асоціальна поведінка дитини, залишеної з одним із батьків, яка призводить до алкоголізму, домашнього насильства (в тому числі сексуального), врешті-решт - до фактичної відсутності існування сім'ї, яка в усі часи вважалася фундаментом і основою безпеки нації і держави [1]. Психологічні травми, які отримують діти в умовах тривалої розлуки з батьками, і в підсумку розрив сімейних зв'язків призводять до негативного сприйняття реалій та оточення, до пошуку захисту у молодіжному кримінальному середовищі, до дитячого алкоголізму, наркоманії та проституції. Все більша кількість дітей трудових мігрантів стає так званими "дітьми вулиці". Крім того, утворюється своєрідна і досить численна категорія утриманців - молодих працевдатних людей, які, вважають, що їм краще жити на вислані з-за кордону батьками гроші, ніж на зароблені власною працею. Для своїх однолітків вони стають доказом того, що заробляти гроші можна виключно за кордоном. Іншими словами, формується наступне покоління трудових мігрантів. Слід зауважити, що виїзд всієї родини та возз'єднання її в країні перебування на тлі міграційних процесів - дуже рідкісне явище, виняток, який підтверджує правило [5].

Сім'я завжди виступала першим і найбільш важливим ін-

ституту виховання, що позначалося на всьому подальшому житті людини. Родина - це перший найбільш важливий агент соціалізації дитини. Саме в сім'ї діти вчаться взаємодіяти із суспільством, засвоюють певні соціальні ролі та цінності, в сімейному середовищі формується особистість дитини та її самооцінка, відбувається становлення власного "Я" [1].

Слід сказати, що, незважаючи на актуальність, дана проблема тільки починає привертати увагу вітчизняних вчених і практиків. Дослідження вчених соціологів, психологів, педагогів свідчать про збільшення кількості правопорушень серед неповнолітніх, проявів девіантної поведінки і важковихованості дітей, зростання кількості безпритульних дітей, соціальних сиріт, дітей вулиці. Безпритульність дітей, відсутність контролю за їх поведінкою, навчанням, розвитком і вихованням з боку батьків та вчителів призводить до важковихованості і педагогічної закладності.

Проблема дистантних сімей і виховання в таких сім'ях дітей зовсім мало вивчена і висвітлена в науково-педагогічній літературі. Визначення поняття "дистантних" знаходимо в працях Ф.А.Мустаєвої [2] та І.М.Трубавіної [3].

«Дистантною» автори називають таку сім'ю, члени якої знаходяться на відстані один від одного з різних причин. На наш погляд, до цієї категорії слід віднести також сім'ї трудових мігрантів (заробітчани). Аналізуючи життєдіяльність сімей трудових мігрантів, Д. І.Пенішкевич умовно розділяє їх на категорії, серед яких є і благополучні, і неблагополучні [3].

Отже, доводиться визнати, тому через довгу відсутність батьків відбувається своєрідна трансформація інституту сім'ї, а соціалізація дітей зазнає суттєвих змін. Тому дуже актуально поглянути на тимчасову міграцію з дитячо-центристських позицій. Як тимчасова міграція батьків впливає на соціалізацію дітей?

Різні визначення об'єднують таке поняття, як «соціалізація - процес становлення особистості» [6], «соціалізація - це процес, під час якого індивід інтегрується в існуюче суспільство» [7], «соціалізація - це процес і результат засвоєння і подальшого активного відтворення індивідом соціального досвіду» [8], «процес розвитку людини у взаємодії з навколишнім світом» [9]. Під час соціалізації людина засвоює цінності, норми і символи, опановує навичками практичної та теоретичної діяльності, пристосовується до суспільних норм, розвиває соціальні та індивідуальні установки, переймає характерну для народу, суспільства культуру [11]. Таким чином, у змісті соціалізації виділяється аспект інтеграції в суспільство. Зазначені автори підкреслюють вплив середовища на соціалізацію індивіда. Відзначається, що вона відбувається через сім'ю, школу, мову та оточення, у взаємодії з мікро- і макросередовищем, під впливом різних умов і обставин життя [12].

Соціалізація - двосторонній процес постійної передачі суспільством і освоєння індивідом протягом всього його життя соціальних норм, культурних цінностей і зразків поведінки, що дозволяє індивіду функціонувати в даному суспільстві. Теорії соціалізації будувалися на різних підходах до розгляду ролі об'єктивних і суб'єктивних факторів, до трактування індивідуального або громадського як первинної реальності [14].

Відхилення в соціалізацію проявляється в різних формах поведінки, а також виявляється як невідповідність особистісного розвитку індивіда еталонам, встановленим у суспільстві. Специфіка соціалізації пов'язана з соціальним віком. Так, для молоді вона обумовлена етапом її соціалізації, що включає завершення первинної і початок вторинної соціалізації. Особливістю первинної соціалізації є переважно освоєння індивідом навколишнього світу через «розуміння іншої» (у веберівському трактуванні). Індивід «вбирає» в себе загальні цінності в процесі спілкування зі значимими для нього іншими людьми. На цій стадії відсутній вибір значущих інших, тому батькам, родині належить головна роль як агента соціалізації; об'єктивна реальність сприймається як неминучість, конструйована в мовних,

інтерпретаційних та мотиваційних схемах [13]. Залишаючись з одним із батьків або зовсім без батьків, в більшості випадків дитина позбавляється можливості наслідувати їх приклад і вчитися у них. Обмежується взаємне спілкування батьків, вирішення проблем, їх спілкування з дітьми, родичами, друзями, зовнішнім світом. Дитина позбавляється можливості сформулювати нуклеарну модель сім'ї, в якій разом живуть батьки і діти. Дитині важко усвідомити цінності батьків, їх культуру і мораль, коли її і батьків розділяє велика відстань. Порушується емоційна система родини: обмежуються спільні переживання, прагнення, діяльність, діти отримують менше батьківської уваги.

Можна припустити, що, коли батьки або один з них виїжджають працювати за кордон, діти теж більшою чи меншою мірою переживають відчуття втрати, яке впливає на їх соціалізацію.

Практичний досвід дослідження специфіки соціального сирітства в Закарпатті.

З 23 лютого по 20 березня 2009р. було проведено соціологічне опитування учнів старших класів загальноосвітніх шкіл Закарпаття на тему "Життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів". Методом анкетування було опитано 223 учня шкіл у трьох природно-кліматичних зонах Закарпаття: низинній, передгірській та гірській. У дослідженні був використаний тип гніздової вибірки з соціальним опитуванням респондентів на останньому етапі. Вибіркова сукупність складала 48,4% респондентів чоловічої статі і 51,6% жіночої. За місцем постійного проживання 58,7% респондентів були жителями села, а 40,8% - жителів міст. Така структура вибіркової сукупності максимально точно відповідає демографічним показникам Закарпаття.

Мета дослідження - оцінити залежність специфіки соціального розвитку дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпаття від умов, в яких проходить трансформація українського суспільства.

Транскордонна трудова міграція батьків сприяє формуванню специфічних життєвих труднощів їх дітей. Специфічним є емоційне сприйняття і недостатня усвідомленість дітьми своїх життєвих труднощів. Через інфантильність світосприйняття дітей їх проблеми проявляються у підвищеній тривозі, агресивності, в страху і дитячих неврозах. Причини основних життєвих труднощів відображають їх соціальну обумовленість і їх формування під впливом соціального оточення.

Основні гіпотези, які висувалися в процесі дослідження:

1. Вплив транскордонної міграції батьків на життєві труднощі їх дітей, носить чітке "гендерне" забарвлення: тривала відсутність матері створює для дитини більш високий рівень життєвих труднощів, ніж відсутність батька.

2. Подолання життєвих труднощів діти пов'язують з допомогою в першу чергу власних батьків, а не суспільства.

3. Потреба дитини в соціальній допомозі визначається певним колом життєвих труднощів і усвідомленням неможливості подолати їх самостійно.

Дослідження "життєвої ситуації", в якій опинилися діти транскордонних трудових мігрантів, починалося з питань: "Чи працює зараз або працював коли-небудь Ваш батько за кордоном? Чи працює зараз або працювала раніше Ваша мама за кордоном?".

Відповіді на питання виділили шість основних груп респондентів. До першої групи увійшли діти транскордонних мігрантів, батько яких колись працював за кордоном. З огляду на 10,8% пропущених відповідей, кількість дітей з першої групи становить 38,7%, другої групи (діти, батько яких зараз працює за кордоном) - 33,7%. Третю групу представили діти, батько яких ніколи не працював за кордоном (27,6%).

Питання щодо роботи за кордоном матері розділили респондентів на три інші групи. Кількість дітей, мати яких ніколи не працювала за кордоном, становить 63,2% від кількості тих, хто давав відповіді на це питання. 29,5% - це кількість дітей, мати яких працювала за кордоном раніше, а 7,4% - діти, мати яких

працює там зараз.

Діти транскордонних трудових мігрантів у більшості проживають у сільській місцевості. У містах: у 56,3% опитаних дітей батько ніколи не працював за кордоном і у 80,0% - мама ніколи там не працювала.

Проте на 11,3% міських сімей, в яких батько працює за кордоном, припадає 49,2% сільських сімей. Мати зараз працює там тільки у 1,3% міських школярів, а в сільських 11,9%.

Основна маса дітей транскордонних мігрантів Закарпаття, батько яких працює зараз або працював раніше, проживає в гірській місцевості (до 93,7%). Значно менше таких дітей у передгірській (48,3%) або низинній (43,1%) місцевості.

У нуклеарних сім'ях (до 2 членів) ніколи не працювали за кордоном 50% батьків, зате у великих родинах (до 8 членів) ця кількість становить усі 100%. Така ж тенденція (з дещо іншими показниками) спостерігається в сім'ях, де працює або працювала за кордоном мати.

У більшості випадків дітям батьків, що працюють зараз або раніше працювали за кордоном, важко назвати їх професію (відповідно 43,3% і 24,7% у чоловіків і 78,6% і 42,6% у жінок).

Службовці та приватні підприємці з чоловіків складають групу, яка, скоріш за все, ніколи (раніше) не працювала за кордоном. Інша справа - службовці з числа жінок. Серед них 14,3% працюють там зараз і 16,7% працювали колись.

Близько 80% дітей транскордонних трудових мігрантів відчувають різні життєві труднощі і лише 22,2 - 23,5% дітей не мають жодних проблем.

До основних життєвих труднощів трудових мігрантів відносяться: "непосильне психічне навантаження", "сильне фізичне навантаження", "побутові негаразди", "занадто сильна опіка батьків", "непорозуміння з вчителями", "перешкоди на шляху навчання", "жорстоке поводження з боку батьків", "особистісні труднощі інтимного характеру".

Діти мігрантів відчувають різні види труднощів залежно від того, хто з батьків працює за кордоном. Практично не відрізняється тільки абстрактна за змістом скарга дітей на "занадто сильну опіку батьків" (11,1% за відсутності матері та 11,8% за відсутності батька). Цю скаргу можна вважати типовою (фоновою) для всіх категорій дітей трудових мігрантів і не пов'язаною з роботою їхніх батьків за кордоном.

Максимально великим за обсягом виявилось "непосильне психічне навантаження". "Непосильне психічне навантаження" визнала кожна третя дитина (33,3%), мати якої зараз працює за кордоном. Схожі скарги з боку дітей, у яких батько працює там, становлять лише 21,6%.

Відсутність матері пов'язана з проявами жорстокого поводження з боку батька. На це скаржаться 11,1% респондентів, матері яких відсутні, і лише 2,0% - за відсутності батька.

Досить зрозумілими є скарги дітей трудових мігрантів на "побутові негаразди" (3,9%) і "непосильне фізичне навантаження" (2,0%), так як в основному господарські роботи виконують діти.

Більш складним для інтерпретації виступає факт визнання респондентами в якості життєвих труднощів "перешкод на шляху навчання" і "непорозуміння з вчителями". Якщо перешкоди на шляху навчання відчувають переважно школярі, в яких за кордоном працює мама (22,2%), то непорозуміння з вчителями проявляються у школярів, в яких за кордоном працює батько (15,7%). Як пояснити, що близькі за змістом життєві труднощі так диференційовані за ознакою статі працюючих за кордоном батьків?

Проте в групі школярів, у яких мати зараз працює, колись працювала або ніколи не працювала за кордоном, виявляється зворотна тенденція показників "непорозуміння з вчителями".

Це рівень типових (фонових) показників. Рівень "непорозуміння з вчителями" у школярів, мати яких раніше працювала за кордоном, значно нижче фонового і становить 6,5%; цей же показник складає 0% (тобто відсутній), коли мати зараз там працює. На підставі цих фактів можна припустити, що вчителі біль-

ше піклуються про дітей, матері яких працюють за кордоном, тобто роботу матері школяра за кордоном вчителі вважають вимушеною і тому більш уважно ставляться до таких дітей.

Порівняння показників "перешкод на шляху навчання" у всіх групах респондентів говорить про те, що вони притаманні не стільки дітям мігрантів, матері яких зараз працюють за кордоном (22,2%), скільки групі школярів, матері яких колись працювали там (37,0%). Ці перешкоди мінімальні (8,8%) у дітей, мами яких ніколи не працювали за кордоном. Більший рівень "перешкод на шляху навчання" у дітей, матері яких раніше працювали за кордоном, можна пояснити тим, що вони мають кумулятивний характер, тобто накопичуються з часом. Можна припустити, що накопичення "перешкод на шляху навчання" школярів заробітчан є однією з причин відмови частини матерів від роботи за кордоном. Перевірка цього припущення може виявити багато додаткових гіпотез, які пояснюють механізми формування і самостійного подолання життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів.

Наслідки соціального сирітства в Закарпатті:

Процеси трудової міграції в українському суспільстві сприяють своєрідній трансформації інституту сім'ї (з'являється поняття дистантних сімей, члени яких знаходяться на відстані один від одного з різних причин), а соціалізація дітей зазнає суттєвих змін. Обмежується взаємне спілкування батьків, спільне вирішення проблем, діти позбавлені можливості сформувати нуклеарну модель сім'ї, в якій разом живуть батьки і діти. Дитині важко усвідомити цінності батьків, їх культуру і мораль, приклади поведінки, коли вони знаходяться на відстані один від одного. Порушується емоційна атмосфера сім'ї, і діти отримують менше уваги з боку батьків.

Діти транскордонних трудових мігрантів відчувають різні життєві труднощі в залежності від того, хто з батьків працює за кордоном. Більш негативним при формуванні цих труднощів є трудова міграція матері. Встановлений прямиий зв'язок між частотою прояву цих труднощів і роботою матері за кордоном. Цей факт визнається суспільством і проявляється у формі більшої уваги з боку вчителів, тобто робота матері за кордоном сприймається учителями як вимушений захід, а від'їзд батька на заробітки - як щось звичайне.

В процесі просування до мети було визначено «соціальну адресу» цих дітей і було виявлено, що більшість з них проживає в сільській місцевості. До того ж, основна частина проживає в гірській місцевості в багатодітних сім'ях з низьким рівнем професійної підготовки.

Суттєвою характерною рисою дітей, батьки яких працюють в інших країнах, є їх прагнення самостійно вирішувати свої проблеми. Дослідження показали високий рівень мобільності і самостійності при цьому, особливо якщо за кордоном працює мама.

Можливості соціального супроводу цих дітей обумовлені високим рівнем утилітарних проблем і потреб матеріального забезпечення.

Очікування частини дітей жорстко зорієнтовані на грошову допомогу з боку батьків або фінансову - з боку суспільства. Потреби не утилітарного характеру виражаються у частині дітей, батьки яких працювали за кордоном колись раніше.

Особливої уваги потребують діти, у яких на заробітках колись були матері. Потреби дітей цієї групи визначаються специфічним колом життєвих труднощів і усвідомленням неможливості їх самостійного подолання.

Доцільним був би соціально-педагогічний супровід і патронаж дистантних сімей трудових мігрантів, який повинен здійснюватися в сім'ї та школі, за декількома напрямками: власне підвищення якості освіти, психологічна допомога дітям, що зростають без батьків, і створення інститутів посередництва (сильніше контролювати якість освіти, мотивувати діяльність шкільних психологів і створювати спеціальні клуби, молодіжні культурні і творчі колективи і т.д.).

Література і джерела

1. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: Навч.-метод. посібник. [Текст] / К. Левченко, І. Трубавіна, І. Цушка / За ред. К. Б. Левченко, Трубавіної І.М., Цушка І.І.– К.: ФОП. «Купріянова», 2007. – 240с.
2. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навчальний посібник [Текст] / І. Трубавіна – К.: ДЦССМ, 2003. – 132 с.
3. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників соціальних служб для молоді. 4-а частина [Текст] / А. Ходорчук // за ред. доц. А.Я.Ходорчук – К.: ДЦССМ, 2003. – 272 с.
4. Державний комітет статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
5. Стан виконання Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 р. в Україні: результати моніторингу за 2007 - 2008 рр. [Текст] / К. Левченко // заг. ред. К.Б. Левченко.: Міжнарод. жіноч. правозахис. центр «Ла Страда-Україна»– К.: Україна, 2009. -72 с.
6. Мардахаев Л.В. Словник з соціальної педагогіки. [Текст] / Л. Мардахаев – М.: АCADEMIA, 2002.
7. Lesaffre D. Seimos vaidmuo vaiko socializacijos procese. [Text] / D.Lesaffre // Kn.: Vaikas visuomeneje ir jo socializacija. Kaunas: Vytauto Didziojo universiteto leidykla, 1998, p. 53-57.
8. Реан А.А. Соціальна педагогічна психологія. [Текст] / А. Реан, Я. Коломінській – СПб.: Питер, 1999.
9. Мудрик А.В. Соціалізація людини [Текст] / А.Мудрик – М.: АCADEMIA, 2006.
10. Міжеріков В.А. Психолого-педагогічний словник. [Текст] / В.Міжеріков – Ростов-на-Дону: Фенікс, 1998.
11. Leliugiene I. Socialinio pedagogo (darbuotojo) zinynas. [Text] / I. Leliugiene // Kaunas: Technologija, 2003.
12. Juodaityte A. Socializacija ir ugdymas vaikysteje. . [Text] / A. Juodaityte// Vilnius: Petro ofsetas, 2002.
13. Grigas R. Tautos likimas. [Text] / R. Grigas //Vilnius: Rosma, 1995.
14. Kvieskiene G. Socializacija ir vaiko gerove. [Text] / G. Kvieskiene //Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2003.

В статтє раскрываються проблемы социализации детей трансграничных трудовых мигрантов в социологическом аспекте. В результате проведенного социологического исследования установлены особенности социализации детей трудовых мигрантов Закарпатской области. Обнаружен спектр жизненных трудностей детей трудовых мигрантов по разному влияет на их социализацию и адаптацию по сравнению с детьми из обычных (не дистантных) семей.

Ключевые слова: трудовая миграция, социализация, дистантного семья, социальное сиротство, жизненные трудности

The peculiarities of socialization labour migrants' children in sociological aspect have been considered in the article. As a result of sociological research the peculiarities of socialization of labour migrants' children of Transcarpathian region have been determined. The revealed spectrum of life difficulties of labour migrants' children influence on their socialization and adaptation in different ways in comparison with children of ordinary (not distant) families.

Key words: labour migration, children's socialization, distancece family, life difficulties.